

cultuurhistorie natuurlijk!

Cultuurhistorie natuurlijk!

*Van beleid tot beheer
12 natuurontwikkelingsprojecten onder de loep*

cultuurhistorie natuurlijk!

Cultuurhistorie natuurlijk!

*Van beleid tot beheer
12 natuurontwikkelingsprojecten onder de loep*

Cultuurhistorie natuurlijk!

Lange tijd waren natuurontwikkeling en cultuurhistorie gescheiden werelden die elkaar soms letterlijk leken uit te sluiten. Maar steeds vaker geven terreinbeheerders, overheden en ontwerpers cultuurhistorie een plek bij de inrichting van nieuwe natuurgebieden. En dat biedt kansen, zo bleek uit een inventariserende studie die projectbureau Belvedere in 2006 liet uitvoeren.

De ontwikkeling van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) is een belangrijke peiler onder het Nederlandse natuurbeleid. De EHS moet in 2018 klaar zijn. Daarvoor moeten nog tienduizenden hectares landbouwgrond worden aangekocht en omgezet in nieuwe natuur – een enorme klus dus – met grote ruimtelijke gevolgen.

In veel gebieden vallen ecologische doelen samen met cultuurhistorische doelen – denk maar aan de Nationale Landschappen. De Nota Ruimte stelt dat natuurontwikkeling in die gevallen afgestemd moet zijn op de cultuurhistorische waarden – Belvedere ten voeten uit. Het oude cultuurhistorische landschap kan namelijk een belangrijke inspiratiebron vormen voor de inrichting van nieuwe natuur. Overheden en terreinbeheerders zoeken daarom steeds vaker naar mogelijkheden om cultuurhistorie te benutten in het ontwerp en het beheer van natuurgebieden. Zo kunnen natuurdoelen gehaald worden terwijl het landschap leesbaar blijft, natuurgebieden meer een eigen identiteit behouden of krijgen en interessanter worden voor de groeiende groep cultuurminnende recreanten.

Tegelijkertijd zijn er ook knelpunten. Zo kan er sprake zijn van geldgebrek voor cultuurhistorisch beheer en is het soms lastig om cultuurhistorische kennis te vertalen naar inrichtings- en beheerkeuzen.

Om vat te krijgen op de weerbarstige praktijk is in twaalf natuurontwikkelingsprojecten onderzocht hoe ‘behoud door natuurontwikkeling’ in de praktijk plaatsvindt: welke kansen zijn er en waar liggen de knelpunten? Zowel de inhoud (welke cultuurhistorie is meegenomen en hoe is dat gebeurd?) als het proces (hoe en door wie is cultuurhistorie op de agenda gekomen, hoe is cultuurhistorie vertaald in het ontwerp en in de uitvoering?) komen in deze brochure aan bod.

De brochure laat zien hoe cultuurhistorie vanaf het allereerste begin tot en met het dagelijks beheer in natuurontwikkelingsprojecten wordt meegenomen:

- Cultuurhistorie op de agenda (pagina 6)
- Verankering in het planproces (pagina 7)
- Van opgave naar keuze – de rol van kennis (pagina 8)
- Van cultuurhistorische kennis naar ontwerp (pagina 10)
- Cultuurhistorie in het ontwerp (pagina 16)
- Van ontwerp naar inrichting en beheer (pagina 17)

De twaalf projecten

In de studie zijn twaalf natuurontwikkelingsprojecten onder de loep genomen, waarin cultuurhistorie een belangrijke rol heeft gespeeld. Het zijn geen modelprojecten die precies laten zien hoe het moet, maar voorbeelden die de weerbarstige praktijk blootleggen. In de inventarisatie zijn de projecten onderverdeeld in vijf typen. Niet alleen het landschapstype en de natuur-opgave verschilt daarbij, maar ook het schaalniveau, de betrokken partijen en de uitvoerings-fase, variërend van planvorming tot beheer.

Ruiten Aa
Rondom de Ruiten Aa ligt een grote opgave voor natuurontwikkeling. Vanwege de archeologische waarden in het gebied zijn de oorspronkelijke plannen aangepast, zonder de natuurdoelen te wijzigen.
(Foto Els Otterman)

Beekdalsystemen: Ruiten Aa (1) en Drentse Aa (2)

Bij de Ruiten Aa en Drentse Aa gaat het om de integrale herinrichting van een compleet beekdalsysteem, inclusief de hogere landbouwgronden. Het zijn grote gebieden – tot 30.000 ha – met een flinke natuurontwikkelingsopgave (tot 10.000 ha nieuwe natuur). Het cultuurhistorische landschap is kleinschalig en fijnmazig, en vaak goed bewaard, wat op gespannen voet kan staan met meer natuurlijk en grootschalig natuurbeheer. In de Ruiten Aa speelde vooral de vraag hoe de hoge archeologische waarden – resten van de zeer oude bewoningsgeschiedenis – meegenomen moesten worden. In het Drentse Aa-gebied was het belangrijk hoe de keuze voor een natuurlijker watersysteem en meer procesgerichte natuur – zoals begrazing met grote grazers – kon worden gecombineerd met het waardevolle cultuurhistorische landschap van elzensingels, houtwallen en hooilanden.

Veenweidegebieden: De Venen (3) en de Krimpenerwaard (4)

Bij natuurontwikkeling in veenweidegebieden gaat het vaak om de herinrichting van een samenhangend systeem van veenweidepolders en droogmakerijen (van tienduizenden hectaren), niet alleen gericht op natuurontwikkeling, maar ook op waterbeheer en herverkaveling voor de landbouw (landinrichting). Het draagvlak voor natuurontwikkeling is vaak laag, met name als gestreefd wordt naar natuurlijke moerasbossen; de opgaande begroeiing tast het geliefde open veenweidelandschap aan. De Venen begon in 1992 als strategisch groenproject. Hoewel cultuurhistorie altijd een rol speelde, is het pas bij de herijking van 2004 als officiële doelstelling opgenomen. Voor de Krimpenerwaard is een gebiedsvisie opgesteld waarin natuurontwikkeling aansluit op het landschap, met openheid als belangrijkste leidraad. De visie is aangevuld met ontwerpvoorbeelden die aansluiten op het landschap: geen grootschalige bossen en moerassen dus, maar fijnmazig ingepaste pestbosjes, poelen en natuurvriendelijke watergangen.

Ruimte voor de Rivier: Gelderse Poort (Millingerwaard en Rijnwaardense Uiterwaarden) (5) en Grensmaas (6)

Sinds de presentatie van Plan Ooievaar (dat één van de eerste voorbeelden – en wegbereiders – voor natuurontwikkeling was) staat natuurontwikkeling in de rivieruiterwaarden hoog op de agenda. Ruimte voor de Rivier (veiligheid) kan zo gecombineerd worden met natuurlijke processen (grote grazers, meanderende nevengeulen, sedimentatie) en vaak ook met grondwinning. Het gaat om projecten van zo'n duizend hectare die bijna volledig als natuurgebied worden ingericht. Naast de gebruikelijke partijen – zoals terreinbeheerders, grondeigenaren en provincie – spelen Rijkswaterstaat en grondwinners een belangrijke rol. De Grensmaas en de Millingerwaard zijn typische voorbeelden. Klei-, zand- en grondwinning, natuurontwikkeling en rivierbedverruiming gaan hand in hand. Het natuurlijke stroombed van rond 1800 vormt de inspiratiebron. In de Rijnwaardense Uiterwaarden heeft de bestaande landschappelijke identiteit een belangrijke rol gespeeld.

Natuurontwikkeling rond stedelijk gebied: Zutphen (7) en Sloegroen (8)

Ondermeer vanuit het GIOS-beleid (Groen In en Om de Stad) vindt natuurontwikkeling plaats rond steden; meestal gaat het om enkele honderden hectaren. Recreatie is minstens even belangrijk als natuur. Als stedelijk uitloopgebied voor een nieuwe Vinexwijk wilde de gemeente Zutphen bos aanleggen. Maar door bewonersprotesten en vanwege de hoge landschappelijke waarden van het gebied – waar al veel recreanten kwamen – koos de gemeente voor een meer cultuurhistorische aanpak, waarbij het bestaande agrarische cultuurlandschap wordt versterkt. Sloegroen – bij Borsele – was bedoeld als struinnatuur voor de bewoners van een nieuwe wijk, waarbij opgaande begroeiing een aanpalend industrieterrein aan het zicht moest onttrekken. Hoewel cultuurhistorie een rol speelde in het ontwerp, had de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kritiek op het plan, omdat het te weinig rekening hield met de renaissance-indeling van de polder. Het plan is daarna bijgesteld.

Ecologische verbindingszones: Renkumse Poort (9), Snelle Loop (10), Duinrellen (11), Lankheet (12)

Ecologische verbindingszones (EVZ's) zijn stroken natuur die grotere natuurgebieden met elkaar verbinden. Voor de natte ecologische verbindingszones (vaak beken of watergangen) zijn waterschappen verantwoordelijk; voor de droge verbindingszones gemeenten.

Naast natuur spelen water en recreatie vaak een rol.

Bij de Renkumse Poort is een groot aantal partijen betrokken. Cultuurhistorie kwam op de agenda toen het waterschap voor natuurontwikkeling in het beekdal cultuurhistorische informatie benutte. Beekherstel en het beheer van de oude graslanden op de beekdalbodem gaan goed samen met de versterking van cultuurhistorie. Andere partijen werden hierdoor geïnspireerd om ook cultuurhistorie te betrekken bij andere natuuropgaven in hetzelfde gebied. Voor de Brabantse Snelle Loop was oorspronkelijk een standaardontwerp uit het provinciale voorbeeldenboek gekozen. Maar door de inzet van heemkundigen bleek het mogelijk het ontwerp aan de landschappelijke en cultuurhistorische situatie aan te passen, met behoud van de natuurdoelen. Een oude 'dubbele loop' werd hersteld voor waterberging en als vistrap. Rond de Kennemerduinen ontstond wateroverlast na het stopzetten van de drinkwaterwinning. Door oude duinrellen te herstellen

kon dat worden aangepakt én natuur worden ontwikkeld. Op het Overijsselse Landgoed Lankheet werden oude vloeiveiden hersteld, inclusief de bijbehorende waterwerken. Daarmee werd verdroging en wateroverlast tegengegaan én natuur hersteld.

Cultuurhistorie op de agenda

Hoewel cultuurhistorie in veel natuurontwikkelingsprojecten impliciet een rol speelt, kan van 'behoud door natuurontwikkeling' pas sprake zijn als cultuurhistorie ook expliciet op de agenda staat. Hoe gebeurt dat in de praktijk?

Voor veel gebieden is cultuurhistorisch beleid geformuleerd. De Nota Ruimte stelt dat natuurontwikkeling afgestemd moet zijn op de cultuurhistorische waarden in een gebied, en veel provincies en gemeenten hebben cultuurhistorische doelen gesteld. Ook zijn veel gebouwde en archeologische monumenten wettelijk beschermd. Opvallend is daarom dat uit de studie blijkt dat die beleidskaders meestal amper een rol spelen bij het agenderen van cultuurhistorie. Veel belangrijker is de persoonlijke interesse van planvormers; zij hebben vaak een zekere 'eerbied' voor het oude landschap. Die 'menselijke factor' is een sterk punt, omdat gedrevenheid andere partijen kan enthousiasmeren. Tegelijkertijd is het een risico, omdat cultuurhistorie (bij financiële of politieke tegenwind of personeelwisseling) gemakkelijk van de agenda kan verdwijnen.

Vaak zien planvormers pas in de loop van de tijd de voordelen van het benutten van cultuurhistorie, veelal omdat bewoners of heemkundigen hen daarop wijzen. Het is jammer als dat (te) laat gebeurt, omdat belangrijke ontwerpkeuzes dan al zijn gemaakt.

Vooral in de langer lopende gebiedsprojecten – zoals De Venen – is cultuurhistorie langzamerhand een steeds belangrijkere (en ook formelere) rol gaan spelen, als gevolg van de toegenomen maatschappelijke aandacht voor het onderwerp.

Een belangrijk voordeel van het benutten van cultuurhistorie blijkt het vergroten van het draagvlak voor natuurontwikkeling te zijn. In de Krimpenerwaard en het uitloopgebied bij Zutphen zagen bewoners bijvoorbeeld weinig in de oorspronkelijke natuurontwikkelingsplannen, omdat die het karakter van het gebied zouden aantasten. De aangepaste plannen – die voortbouwden op het bestaande landschap – konden wél rekenen op draagvlak. En dat heeft belangrijke voordelen, omdat grondverwerving sneller kan verlopen en het aantal (vertragende) procedures afneemt. In de Rijnwaardense Uiterwaarden was zo'n inbreng van bewoners van te voren al via een 'interactief planvormingsproces' geregeld. Cultuurhistorie kan ook om inhoudelijke redenen op de agenda komen. Herstel van oude beeksystemen – zoals bij de Snelle Loop of de Kennemer duinrellen – is bijvoorbeeld een oplossing voor hedendaagse problemen als verdroging, waterberging of vismigratie.

Sloegroen

Voor 't Sloe moest een nieuw bos- en uitloopgebied de nieuwbouwwijk afschermen van het industriegebied. Later kwam daar de opgave bij om aan te sluiten op het open karakter en de rationele lijnen van de Renaissancepolder en het historische dorp Borssele. (Artist Impression gemeente Borssele)

Verankering in het planproces

Als cultuurhistorie op de agenda staat, kan het op verschillende manieren 'verankerd' worden. Als dat niet gebeurt kan het ongemerkt verdwijnen. In veel projecten wordt daarom een cultuurhistorisch toetsingskader geformuleerd of wordt een cultuurhistoricus aan het projectteam toegevoegd.

Goed opdrachtgeverschap van belang

In veel natuurontwikkelingsprojecten is de overheid – meestal een provincie – de trekker of opdrachtgever. Opvallend in de bestudeerde projecten is dat overheden nauwelijks bijsturen op het gebied van cultuurhistorie, zelfs als er duidelijke cultuurhistorische kaders zijn. Een verklaring hiervoor kan zijn dat er een tekort is aan geld en menskracht om cultuurhistorie op een serieuze manier in natuurontwikkelingsprojecten in te brengen. Bovendien worden natuurontwikkelingsprojecten meestal aangestuurd vanuit de afdeling natuur – en niet vanuit cultuur. Het gevolg is dat een goede aansturing van en discussie over de ontwerpkeuzes lastig is. De enige kwaliteitstoets die dan overblijft is de vraag of er 'voldoende' rekening is gehouden met cultuurhistorie. De ontwikkeling van goed opdrachtgeverschap is daarom belangrijk; dat vertaalt zich niet alleen in het aannemen van de juiste ontwerpers – met bewezen kwaliteiten op het vlak van natuurontwikkeling en cultuurhistorie – maar ook op het mobiliseren van expertise binnen de eigen organisatie. Van opdrachtnemers mag omgekeerd verwacht worden dat ze cultuurhistorie op eigen initiatief op de agenda zetten. Dat maakt de opdracht complexer, maar de kansen op extra kennisinput en medefinanciering worden groter.

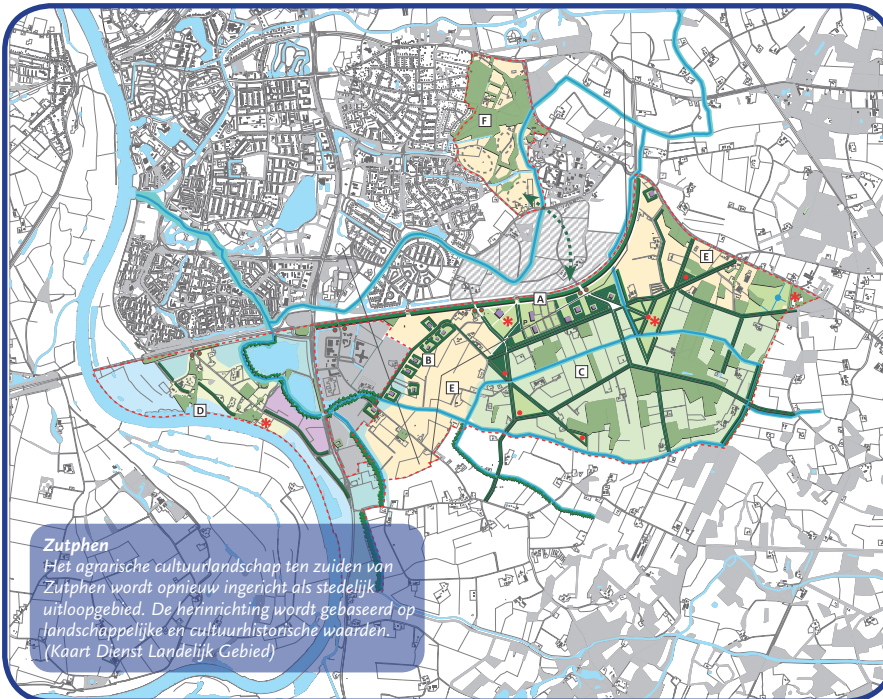
Vooral in grotere gebiedsprojecten wordt vaak gekozen voor een meer formele verankering van cultuurhistorie door een cultuurhistorische gebiedsvisie of een toetsingskader te formuleren. Zo wordt gezorgd dat cultuurhistorie bij de uitwerking van deelprojecten (waarbij vaak andere partijen of mensen zijn betrokken) een aandachtspunt blijft. In veel gevallen is de prioriteit voor cultuurhistorie lager dan voor natuur of andere plandoelen, zoals veiligheid of recreatie. Minstens even belangrijk als de 'formele' verankering van cultuurhistorie is de meer 'procesmatige' verankering, door bijvoorbeeld in het projectteam, de klankbordgroep of een ontwerpatelier een heemkundige of cultuurhistoricus op te nemen. Op die manier wordt cultuurhistorische kennis en aandacht blijvend in het planproces ingebracht – en juist die beschikbaarheid van toegesneden kennis blijkt een belangrijke succesfactor.

Renkumse Poort
In het lagere deel van het Renkumse beekdal is in de kleine slootjes nog het eeuwenoude patroon te zien van een vloeisysteem.
(Foto Geert van Duinhoven)

Van opgave naar keuze – de rol van kennis

Als duidelijk is dat cultuurhistorie een rol kan spelen bij de inrichting van een natuurgebied, is de vraag om welke cultuurhistorie het dan gaat – cultuurhistorie is immers een breed begrip. De beschikbaarheid van goed toegankelijke en toegesneden cultuurhistorische kennis is een belangrijke voorwaarde. Het kan ontwerpers inspireren.

Er zijn verschillende visies op wat cultuurhistorie inhoudt. Die visie bepaalt mede wat er in de praktijk gebeurt. In de Krimpenerwaard wordt cultuurhistorie bijvoorbeeld gezien als ‘de huidige landschappelijke karakteristiek’, terwijl het bij veel ecologische verbindingzones gaat om de reconstructie van een historisch watersysteem.

Goed toegankelijke en toegesneden cultuurhistorische kennis is een belangrijke voorwaarde voor de integratie van cultuurhistorie en natuurontwikkeling. Kennis over vroegere vegetaties maakt het bijvoorbeeld mogelijk om de gewenste natuur nauwkeurig in het gebied in te passen. Bovendien zorgt toegankelijke kennis er voor dat betrokkenen gegrepen raken door de geschiedenis. Zo ontstaat meer begrip en waardering voor bestaande historische elementen en landschappelijke structuren.

Deze kennis blijkt echter niet altijd aanwezig te zijn. Een gedegen landschapshistorische (en ecohydrologische) systeemanalyse ontbreekt meestal. Daardoor is het begrip over de logische samenhang en de ontstaansgeschiedenis van het landschap beperkt. Het risico daarvan is dat cultuurhistorische structuren en elementen – zoals zichtassen, oude poelen of boswallen – verdwijnen, terwijl ze ook juist benut hadden kunnen worden voor natuurontwikkeling.

Lankheet

Vloeiweide op het landgoed Lankheet. Middeleeuwse vloeiweiden worden gebruikt om verdroging en wateroverlast tegen te gaan en natuur te herstellen. (Foto Eric Brinckmann)

Cultuurhistorische kennis waarmee planvormers en ontwerpers kunnen werken, is vaak niet direct beschikbaar. Voor de meeste projecten zijn provinciale en nationale inventarisaties te algemeen. Beter bruikbaar is een goede cultuurhistorische inventarisatie, toegespitst op het gebied, en 'vertaald' naar de gebruikers. Dat is nodig omdat ontwerpers in de praktijk slecht raad weten met de interpretatie van alle gegevens: welke elementen zijn bijvoorbeeld belangrijk en hoe hangen die met elkaar samen?

In enkele projecten, zoals de Krimpenerwaard en het stedelijk uitloopgebied Zutphen, is het 'gat' tussen cultuurhistorie en ontwerp gedicht door zowel bij de inventarisatie als het ontwerp cultuurhistorici en ontwerpers samen te laten werken. Zo kon een directe doorvertaling plaatsvinden van cultuurhistorische kennis naar een ontwerpgerichte landschapsanalyse.

Wat is cultuurhistorie eigenlijk?

In het taalgebruik van de ruimtelijke ordening wordt het begrip cultuurhistorie steeds meer gebruikt voor historische elementen in het landschap. Drie onderdelen zijn van belang. Bij archeologische waarden gaat het om resten van vroegere culturen in de bodem. Soms zijn deze resten zichtbaar (grafheuvels, celtic fields), vaak onzichtbaar. Bij bouwkundige waarden gaat het om historisch gebouwde elementen, zoals boerderijen, bruggen of grenspalen. Bij historisch-geografische waarden gaat het om (het ontstaan) van het zichtbare landschap. Dan kan het gaan om gebieden (polders, bossen), structuren (kavelpatronen), lijnen (wegen, wallen) en punten (brinken). Er is geen 'minimum-ouderdom' voor cultuurhistorie. Bij de historische geografie en bouwkunde komen ook recente ontwikkelingen aan bod. In sommige projecten is nadrukkelijk gekozen voor het landschap uit een bepaalde tijd (referentieperiode), dat men probeert te herstellen. Er zijn verschillende visies op hoe cultuurhistorie benut kan worden. Soms kiest men voor het benutten van historische elementen, zoals archeologische vondsten of oude wegen. Vaker gaat het om de samenhang tussen die elementen, zoals de ligging van een molen in een open polderlandschap. Ook kunnen juist de vormingsprocessen leidend zijn: hoe kunnen nieuwe ontwikkelingen voortbouwen op de historische ontwikkeling van het gebied?

Van cultuurhistorische kennis naar ontwerp: acht strategieën

Een belangrijke stap in het ontwerpproces is de vertaling van cultuurhistorische kennis in concrete inrichtingsvoorstellen. In de praktijk blijken daar verschillende strategieën voor gebruikt te worden die variëren van het bewust uitwissen van cultuurhistorie tot het volledig inpassen van natuurontwikkeling in het historische landschap – en alles daar tussenin. Uitgangspunt is de vraag in hoeverre de natuurdoelen inhoudelijk te combineren zijn met cultuurhistorie.

Drentse Aa
In de Landschapvisie voor de Drentse Aa is natuurontwikkeling afgestemd op de waardevolle cultuurhistorie in het gebied.
(Foto Wim van der Ende)

Natuurontwikkeling en cultuurhistorie staan op gespannen voet met elkaar

In sommige projecten wordt expliciet gekozen voor natuurlijke processen, zoals begrazing door grote grazers of het toelaten van rivierdynamiek zoals erosie, duinvorming en sedimentatie. Dit soort projecten is daarmee gericht op verandering van het gebied én op het verminderen van de menselijke invloed. Toch laten de projectvoorbeelden zien dat het ook hier belangrijk is cultuurhistorie expliciet te agenderen: er blijkt veel mogelijk te zijn.

Strategie 1: Cultuurhistorie bewust uitwissen via inrichtingsmaatregelen

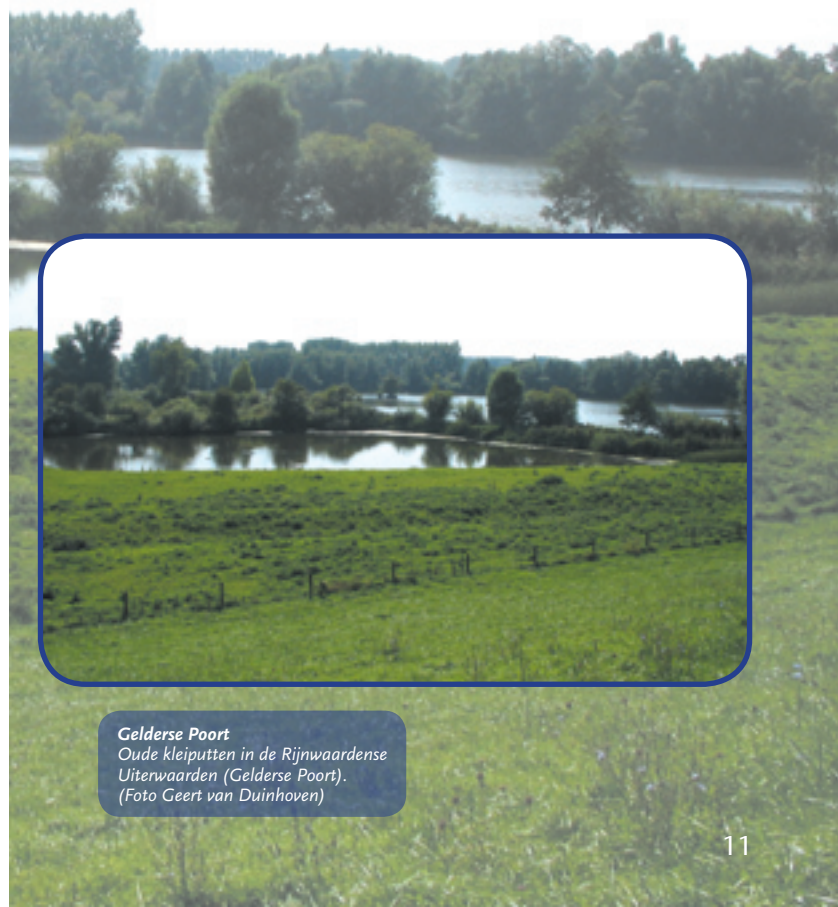
Het agenderen van cultuurhistorie hoeft niet altijd te leiden tot integratie van cultuurhistorie in het ontwerp. Dat is niet erg, zolang die keuze weloverwogen is gemaakt. In de bestudeerde natuurontwikkelingsprojecten in het rivierengebied heeft cultuurhistorie wél op de agenda gestaan, maar is in de eerste plaats gekozen voor hoogdynamische natuur met veel directe rivierinvloed, waarbij ook vergroting van de hoogwaterafvoer en grondwinning een rol spelen. In grote delen van deze gebieden wordt het historisch gegroeide, bestaande landschap daarom van de hand gewezen en is er gekozen voor de inrichting van een nieuw landschap.

Strategie 2: Cultuurhistorie bewust laten vervagen via beheer

Naast het 'uitwissen' van cultuurhistorische elementen door inrichtingsmaatregelen, kan er ook voor worden gekozen om het oude cultuurlandschap bewust te laten vervagen door natuurlijke processen hun gang te laten gaan. Voor delen van de Rijnwaardense Uiterwaarden is dit 'vervagingsbeheer' zelfs als ontwerpuitgangspunt gekozen. Het bestaande patroon van heggen op oude kavelgrenzen – dat eerst nog wordt hersteld – vervaagt de daaropvolgende decennia langzaam door natuurlijke begrazing en bosopslag: het oude cultuurlandschap maakt plaats voor het nieuwe.

Cultuurhistorie in de Rijnwaardense Uiterwaarden

Voor grote delen van de Rijnwaardense Uiterwaarden was oorspronkelijk gekozen voor hoogdynamische riviernatuur. Dat betekende dat oude cultuurlijnen, zoals perceelsgrenzen en delen van wegen en kaden zouden verdwijnen. Toch bleek de rol van cultuurhistorie in de loop van het project allerm minst te zijn uitgespeeld. Naarmate de planvormers het gebied beter leerden kennen, kregen ze waardering voor de bestaande, minder dynamische natuurvormen, die pasten in het historische landschap. Hierdoor bleven oude kleiputten, archeologie en kavelstructuren in delen van het gebied behouden. De laagdynamische natuur bleek ook ecologisch een goede aanvulling op de hoogdynamische die elders in het gebied werd gecreëerd.

Gelderse Poort
Oude kleiputten in de Rijnwaardense Uiterwaarden (Gelderse Poort).
(Foto Geert van Duinhoven)

Grensmaas

Bij de Grensmaas wordt via ontgrinding en rivierbedverruiming gestreefd naar een oorspronkelijk natuurlandschap. Er is bewust gekozen het historisch gegroeide landschap te laten vervallen. Geen 'cultuurhistorie' dus, maar 'natuurhistorie'. (Foto Wim van der Ende)

Strategie 3: Natuurontwikkeling grijpt terug op historische natuurreferentie

In veel natuurontwikkelingsprojecten wordt vaak gekozen voor een ontwerp dat in ecologisch opzicht (of vanuit veiligheidsoverwegingen, als het om Ruimte voor de Rivier gaat) optimaal is ingericht. Echter, ook als het landschap ingrijpend veranderd wordt, kan historisch referentieonderzoek toch een belangrijke rol vervullen. In de Grensmaas bijvoorbeeld wordt het historisch gegroeide cultuurlandschap expliciet afgewezen. De rivier wordt, op basis van oude kaarten, teruggebracht naar een situatie van rond 1800, toen in het stroombed nog nauwelijks menselijke ingrepen waren gepleegd. Geen 'cultuurhistorie' dus, maar 'natuurhistorie'.

Natuurontwikkeling en cultuurhistorie versterken elkaar

In de meeste projecten blijken cultuurhistorie en natuurontwikkeling elkaar te kunnen versterken. Vaak hangen de beoogde natuurdoelen zelfs samen met het oude agrarische cultuurlandschap en het bijbehorende beheer.

Strategie 4: Natuurontwikkeling en cultuurhistorie gaan samen

In opvallend veel projecten blijken landschapsherstel en natuurontwikkeling uitstekend samen te gaan, zowel wat betreft cultuurhistorisch beheer – denk bijvoorbeeld aan het beheer van hooilanden, heidevelden of weidevogelgebieden – als wat betreft de (her)inrichting van een gebied. In de Renkumse Poort wordt bijvoorbeeld het stelsel van beken en sprengen hersteld dat in de 17e eeuw papiermolens voedde, waarbij tegelijkertijd ecologische doelen worden gehaald. In de Snelle Loop (zie kader) bleek een historische 'dubbele loop' een uitgelezen antwoord op een waterloopkundig ontwerpprobleem.

Strategie 5: Voortbouwen op de landschappelijke karakteristieken

Als er voor de ontwikkeling van nieuwe natuur belangrijke landschappelijke ingrepen nodig zijn – zoals het afgraven van grond of de aanplant van bos in een oorspronkelijk open landschap – kan dit gebeuren door voort te bouwen op bestaande landschappelijke karakteristieken. De identiteit van het gebied kan daarmee versterkt worden. In de Krimpenerwaard is het nieuw te ontwikkelen bosareaal bijvoorbeeld niet geprojecteerd als een aaneengesloten bosgebied, maar is er gekozen voor een groot aantal nieuwe – maar op traditionele leest geschoeide – pestbosjes. In Sloegroen volgt het nieuwe bos de typische renaissance-indeling van de polder Borssele. In deze strategie beperkt men zich vaak tot een landschappelijke analyse, zonder uitgebreide cultuurhistorische inventarisatie. Dat biedt veel aanknopingspunten voor 'behoud door ontwikkeling'. Het risico is echter dat minder opvallende historische elementen over het hoofd worden gezien, of zelfs worden uitgewist.

Natuurontwikkeling langs de Snelle Loop

Rond de Snelle Loop wilde het waterschap een 'standaard' ecologische verbindingszone aanleggen volgens het voorbeeldenboek van de provincie Noord-Brabant. Een heemkundige pleitte echter voor een meer historische benadering, inclusief het herstel van een 'dubbele loop', die tot omstreeks 1940 de afwatering van twee (rivaliserende) dorpen regelde. Inmiddels is de dubbele loop hersteld. Bij het uitgraven was de tweede loop nog gemakkelijk in de bodem herkenbaar. De linker loop heeft een waterafvoerende functie; de rechter dient als vistrap en kreeg een flauw aflopend talud, met mogelijkheden voor oevervegetaties. De typische perceelsindeling, loodrecht op de beek, wordt in de natuurontwikkeling beter zichtbaar gemaakt.

Strategie 6: Cultuurhistorie en natuur op elementniveau combineren in het ontwerp

Hoewel natuurontwikkeling op gebiedsniveau soms onverenigbaar lijkt met het oude cultuurlandschap, blijken ontwerpers in de bestudeerde projecten op detailniveau vaak slimme oplossingen gevonden te hebben om cultuurhistorie te behouden en te benutten (ook in bijvoorbeeld de rivierprojecten). In de Rijnwaardense Uiterwaarden bijvoorbeeld stond een langzaam meestromende nevengeul hoog op het verlanglijstje. Het lag voor de hand om die nevengeul geheel nieuw te graven. Dat bleek niet nodig, omdat oude kleiputten hiervoor benut konden worden. Zo konden dynamische procesnatuur en cultuurhistorie toch gecombineerd worden.

De Snelle Loop
(Foto Waterschap Aa en Maas)

Natuurontwikkeling en cultuurhistorie kunnen naast elkaar bestaan

Met name in de grotere projecten hebben plannenmakers de ruimte om de locatie van de nieuwe natuurgebieden te bepalen. Het areaal nieuwe natuur en de globaal te realiseren natuurdoelen staan vast, maar in het planproces kan dat nader gespecificeerd worden. Die ruimte geeft de mogelijkheid om de gebiedsindeling zo in te vullen dat mogelijke strijdigheid tussen natuurdoelen en cultuurhistorie geminimaliseerd wordt.

Strategie 7: Zoneren

Door het plangebied in te delen in gebieden met verschillende cultuurhistorische waarden en ecologische potenties wordt het vaak mogelijk om natuur en cultuurhistorie op elkaar af te stemmen. In de Krimpenerwaard – dat in de middeleeuwen ontgonnen werd – is een landschappelijke zonering aangebracht die gebaseerd is op schaal en mate van de openheid van de deelgebieden. Dat is gebeurd omdat juist die schaal en openheid de belangrijkste cultuurhistorische en landschappelijke waarden van dit veenweidegebied zijn. Zo lukte het om de cultuurhistorisch ‘moeilijke’ natuur, zoals opgaand moerasbos, een plaats te geven in de toch al minder open deelgebieden, of als verdichting van de randen van de open gebieden. Zo’n zonering werd op microniveau ook toegepast op percelen, sloten, weteringen en wegtaluds. In totaal moest 30% van de nieuwe natuur water en moeras worden – en juist door getrapte zonering is dat mogelijk gebleken zonder de openheid van het gebied ingrijpend aan te tasten.

Strategie 8: Herwaarderen van bestaande natuur

Zoneren kan gepaard gaan met een herwaardering voor bestaande natuur. In de Rijnwaardense Uiterwaarden werd gaandeweg de planvorming voor delen van het gebied de keuze voor hoogdynamische natuur verlaten en werd gekozen voor natuurdoelen die horen bij het agrarische cultuurlandschap.

De Venen

Oorspronkelijk stond natuurontwikkeling in de Venen in het teken van moerasnatuur en natuurlijke processen. Tegenwoordig is er steeds meer aandacht voor inpassing in het cultuurlandschap. Het hout van de griend wordt per boot afgevoerd.
(Foto Frank van Heest)

Ontwerp: brug tussen natuurontwikkeling en cultuurhistorie

In natuurontwikkelingsprojecten moeten keuzes gemaakt worden: welke cultuurhistorie wordt meegenomen, en hoe? Uit de projectvoorbeelden blijkt dat cultuurhistorie en natuurontwikkeling juist in de ontwerpfase met elkaar verbonden kunnen worden. Ontwerpers – zeker als die samenwerken met cultuurhistorici – kunnen een brug slaan tussen cultuurhistorische kennis en inrichting. Het lijkt daarbij van groot belang dat cultuurhistorici bij het ontwerptraject betrokken blijven, omdat zij cultuurhistorische kennis kunnen duiden. Opvallend is dat keuzes vaak impliciet zijn. Dat maakt de discussie over de kwaliteit van een ontwerp lastig. Het uitwerken van alternatieve oplossingsrichtingen in verschillende ontwerpsschetsen – of via ontwerpateliers - kan hiervoor een oplossing zijn. In de interactieve planvorming in de Rijnwaardense Uiterwaarden kregen betrokkenen en opdrachtgevers meerdere scenario's voorgeschoteld, met zowel ecologische als meer cultuurhistorische alternatieven. Voor ecologen en ontwerpers, maar ook voor de opdrachtgevers en betrokkenen in het gebied, bleek dit een goede manier om tot keuzes te komen.

Krimpenervaard

Het Zuidhollands Landschap moet enkele honderden hectares nieuw bos realiseren in de Krimpenervaard, maar wil de historische karakteristiek niet aantasten. Een deel van het bos wordt gerealiseerd in nieuwe pest- en geriefbosjes, die zullen ontstaan op plekken waar ze ook vanouds hadden kunnen voorkomen. (Foto Paul Minkjan)

Cultuurhistorie in het ontwerp

Het opnemen van cultuurhistorie in natuurontwikkelingsplannen is geen must; er zijn ook andere belangen en afwegingen mogelijk. Waar het echter vaak aan ontbreekt is een bewuste afweging. In de bestudeerde projecten is die bewuste afweging wél gemaakt. Wat heeft dat opgeleverd in de uiteindelijke ontwerpen?

Duinrellen
De Schipbroeken-
beek, één van de
herstelde duinrellen.
De beek stroomt
langs de rand van de
bebouwde omgeving
en voert overtollig
water uit stedelijk
gebied af. (Foto
Richard van
Hardeveld)

Opvallend is dat in bijna alle projecten de archeologische en bouwkundige waarden van het gebied buiten het ontwerp bleven. Als dergelijke waarden hersteld of beschermd moesten worden werd dat vaak aan andere partijen of subsidiestromen overgelaten. Dat betekent niet dat de (wettelijke) bescherming op de tocht staat; wel dat integratie met natuur-

ontwikkeling nauwelijks plaatsvindt. 'Behoud' is hier het parool. Het historische landschap daarentegen biedt in de praktijk veel meer aanknopingspunten voor 'behoud door natuurontwikkeling' – en die mogelijkheden worden ook benut. Als de bestudeerde projecten alléén ecologische doelen zouden hebben gehad, zou in vrijwel alle projecten de cultuurhistorie voor een groot deel verdwenen zijn. Nu is dat niet het geval.

Cultuurhistorie maakt een gebied beleefbaar

Cultuurhistorie wordt niet alleen als ontwerpelement in de inrichting en het beheer van natuurgebieden gebruikt, maar ook als een manier om 'het verhaal' van een gebied te vertellen. De meest gangbare manier – ook in de onderzochte projecten – is om bezoekers met cultuurhistorische routes en informatiepanelen over opvallende cultuurhistorische elementen en de 'biografie van het landschap' te vertellen. In sommige projecten – zoals de Venen en de Renkumse Poort – gaat men een stap verder door kunstenaars projecten te laten uitvoeren die de (historische of landschappelijke) identiteit van het gebied moeten onderstrepen. In De Venen is de inzet van 'cultuurhistorische en landschappelijke kunst' een wezenlijk onderdeel van het project, dat met name een bijdrage moet leveren aan de beleefbaarheid van het gebied voor bewoners en bezoekers, en daarmee aan het draagvlak voor natuurontwikkeling.

Van ontwerp naar inrichting en beheer

Een cultuurhistorisch 'goed' ontwerp betekent nog niet dat cultuurhistorie ook daadwerkelijk op de beoogde manier is terug te vinden in het nieuwe natuurgebied. De stap van papier naar praktijk is vaak erg groot. Bij de uitwerking van het bestek of bij de daadwerkelijke inrichting worden vaak andere keuzes gemaakt dan oorspronkelijk bedoeld. En ook als de inrichting wél goed wordt uitgevoerd kan de uiteindelijke beheerder andere beheerkeuzes maken.

Voor al bij grootschaliger en langer lopende projecten, waarbij veel partijen – en daarinbinnen weer verschillende afdelingen – zijn betrokken, kan er tussen ontwerp en dagelijkse praktijk veel mis gaan. Simpelweg omdat een inrichter of beheerder niet weet wat de bedoeling is, er andere ideeën op na houdt, of omdat de situatie ter plekke nu eenmaal anders is dan gedacht. Ook kan wijzigend beleid in langlopende projecten leiden tot bijstelling van de inrichtings- en beheerplannen.

Deze afstemmingsproblemen kunnen deels opgevangen worden door cultuurhistorische doelen te formaliseren en te operationaliseren. Maar belangrijker is om in de ontwerpfase de beoogde uitvoerders en beheerders te betrekken, zodat zij hun praktijkkennis naar voren kunnen brengen én zij geïnformeerd worden over de cultuurhistorische aspecten van het beheer en de inrichting. Ook is het verstandig om gelijktijdig met het ontwerp het beheerplan op te stellen (vaak gebeurt dat nu nog in een latere fase en

door andere partijen). Hierdoor komen ook mogelijke financiële en praktische beheerproblemen eerder boven water en kan er in het ontwerp al met deze aspecten rekening worden gehouden. In de kleinschaliger projecten – die vaak een korte doorlooptijd hebben – blijkt juist dat ontwerp, bestek, inrichting en beheer meestal goed op elkaar aansluiten.

Te weinig geld?

Vaak wordt gezegd dat er te weinig geld is voor de integratie van cultuurhistorie en natuur, waardoor het moeizaam van de grond komt. Maar in de bestudeerde projecten wordt geld niet als belangrijke struikelblok genoemd. Voor cultuurhistorische inventarisaties, ontwerp en voor (cultuurhistorische) inrichting kan meestal geld gereserveerd worden. Sterker nog: door cultuurhistorie als doel toe te voegen kunnen de financieringsmogelijkheden worden vergroot doordat projecten met cultuurhistorie en identiteit in aanmerking komen voor andere, vaak Europese fondsen. Wel kunnen problemen verwacht worden bij het (arbeidsintensieve) beheer van cultuurhistorische elementen zoals houtwallen en grafheuvels; dit wordt slechts beperkt vergoed vanuit de overheid.

Meer weten?

Deze brochure is gebaseerd op de studie *Cultuurhistorie in natuurontwikkeling - Twaalf praktijkvoorbeelden onder de loep*, dat Overland in 2006 in opdracht van projectbureau Belvedere uitvoerde. Daarbij is ook gebruik gemaakt van informatie uit eerdere activiteiten die het projectbureau in 2005 is gestart onder de vlag van 'Cultuurhistorie natuurlijk'.

U kunt het volledige rapport downloaden via www.belvedere.nu. In het rapport vindt u ook aanbevelingen voor onder andere het ministerie van LNV, de provincies, de Dienst Landelijk Gebied, de terreinbeheerders en de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten.

In het digitale dossier *Natuurontwikkeling & cultuurhistorie* op www.belvedere.nu vindt u de belangrijkste beleidsmatige en inhoudelijke informatie over het onderwerp en links naar organisaties en voorbeeldprojecten.

Colofon

Dit is een uitgave van Projectbureau Belvedere, Utrecht.

Tekst: Overland | Hans Bleumink & Jan Neefjes

Illustraties: Peter Dauvellier

Grafisch ontwerp: Script unlimited, Utrecht

Druk: RotoSmeets Grafiservices, Utrecht

Februari 2007

cultuurhistorie natuurlijk!

Cultuurhistorie natuurlijk!

*Van beleid tot beheer
12 natuurontwikkelingsprojecten onder de loep*

cultuurhistorie natuurlijk!

Een uitgave van
Projectbureau
Belvedere, Utrecht
februari 2007